

КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ КАРПАТ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МИСТЕЦЬКИХ ТРАДИЦІЙ

У сучасному мистецтвознавстві набувають активного вивчення ті сфери народного мистецтва, яким довгий час не приділялося належної уваги. Культура кам'яного надмогильного хреста, мистецтво виготовлення цих знаків народними майстрами є тими носіями духовності українців, що розкривають глибинні коди світоглядних уявлень, віри, естетичних відчуттів, які передавалися з покоління в покоління.

У багатограних культурних процесах, які вплинули на формування хрестовиробництва кам'яних надгробків середини XVIII — першої половини XX ст. Українських Карпат вагоме місце належить його взаємозв'язкам з традиціями українського народного мистецтва. Насамперед, варто відзначити роль у його розвитку хресторобного ремесла інших етнорегіонів. Очевидно, що хрести Карпатського регіону середини XVIII–XIX ст. творилися під виразним впливом меморіальних пам'яток України козацької доби. В архітектурі надгробків це простежується, наприклад, у використанні грецького хреста з розширеними кінцями. Підтвердженням східноукраїнських впливів на поширення надмогильників цієї форми є їх місце розташування в Карпатах, а саме той факт, що давні зразки таких знаків зафіксовані тільки у східній частині гір.

Хрести з розширеними до країв раменами на всій території України відзначалися певними видозмінами. Вони різнилися своїми розмірами, шириною рамен, які могли мати відмінне пропорційне співвідношення, іноді деяке доповнення. Відомі нам гуцульські хрести цього типу є невеликі за розміром. Для порівняння: хрест схожого типу XIX ст., виявлений О. Цинкаловським на Волині, досягає двох метрів висоти [1]. Зафіксовані на Гуцульщині два надмогильні хрести середини XVIII ст., що є найдавнішими в Карпатах, мають традиційну форму з чотирма трапецеподібними кінцями. У меморіальних пам'ятках XIX ст. спостерігається більш ускладнене мистецьке волевиявлення, зокрема, при вирішенні нижнього кінця хреста. Художнє акцентування на цій частині надмогильного

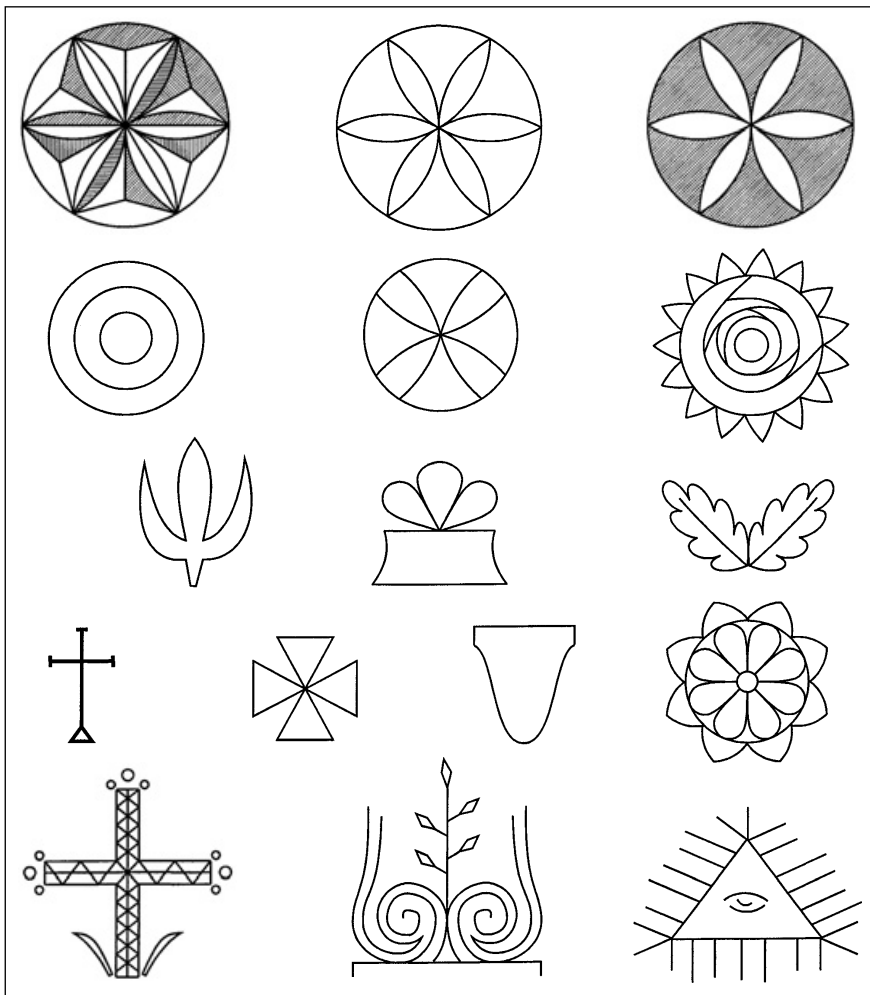
знаку спостерігається і в інших регіонах, наприклад, на півдні України, де нижній кінець доповнювався півмісяцем [2]. Особливий підхід у цьому плані вирізняє хрест із с. В. Синьовидне, що на Бойківщині. Для нього характерні короткі трапецеподібної форми три верхні кінці й масивний видовжений ромбовидний нижній. У пам'ятці простежується глибока художня логіка пластичної організації кінців хреста, завдяки чому вони перебувають у гармонійному взаємозв'язку, створюють цільну геометричну композицію. При детальному обстеженні конструктивної будови надгробка встановлено, що архітектурна узгодженість складових елементів цього зразка досягається завдяки профілюванню двох бічних і нижнього кінців під одним кутом та паралельного проектування зрізів верхнього й нижнього кінців хреста. Наявність постаменту невеликих розмірів підсилює монументальність твору та зосереджує увагу на його формі.

Комбіноване виконання бічних кінців розширеними, а нижнього та верхнього — прямими, властиве хресту початку ХІХ ст. із закарпатського села Гукливого [3]. Таке зіставлення компонентів надгробку є унікальним для Карпат. Однак воно має аналоги і в інших регіонах України, зокрема на Покутті. Його форма, очевидно, продиктована впливом барокових зразків ХVІІІ — початку ХІХ ст., яким притаманні ускладнені композиційні схеми хрестів. Пам'ятка з с. Гукливого складається з кількох прямо- та криволінійних компонентів. Його профільована форма зосереджується довкола вертикального рамена, що домінує в надгробку.

Народній надмогильній скульптурі Карпат, як і українському хресторобному ремеслу загалом, притаманне художньо-конструктивне виокремлення середохрестя. Таке композиційне вирішення центральної частини кам'яного надгробка, виникло під впливом інших видів народного мистецтва: художньої обробки дерева, металу, писанкарства, кераміки.

Багато меморіальних знаків першої половини ХХ ст. з різноманітним відзначенням середохрестя у вигляді кола, розвернутого чотирикутника, косо-го хреста знаходиться на цвинтарі с. Микуличин. Зауважимо, що мотив кола, якому надано особливого символічного значення, є широкоживаним у меморіальній скульптурі всієї України. Такі аналоги зустрічаються, наприклад, у надмогильній скульптурі Поділля та Покуття [4; 5]. Зразки типу розвернутого чотирикутника на середохресті знаходимо в йорданських дерев'яних профільованих хрестиках Гуцульщини, а косо-го хреста — в залізних нацерковних.

Художнє вдосконалення форми цих надгробних хрестів відбувалося за допомогою традиційних трипелюсткових завершень кінців та криволінійного профілювання видовженого нижнього, як це має місце на пам'ятці 1925 р. з с. Микуличин. У результаті створена надзвичайно ускладнена побудова знаку, що вирізняє його серед інших пам'яток регіону. Проте, вишукана форма сама

1. Різблені орнаменти оздоблення поверхні надмогильних хрестів Карпат

по собі не задовольняє майстра й він насичує її поверхню різноманітним декором, що включає фігури Ісуса, ангелів, зображення рослин. Аналогічна естетика простежується й на інших хрестах такого типу з цього села.

Зв'язок з ажурним профілюванням рамен дерев'яних хрестів Закарпаття простежується в кам'яних знаках з цієї частини Карпат. Серед таких пам'яток художньо якісними мотиваціями вирізняється й наочно переконуює цією ниткою

образності хрест кінця XIX ст., що зберігся в с. Пасіка Свалявського району. Пам'ятка невеликих розмірів (90 см), заввишки, виконана без основи. Це зумовило значне видовження нижнього кінця, який в чотири рази довший, ніж верхні. Таке композиційне зіставлення частин хреста в поєднанні з мереживом східчастого профілювання завершень трьох верхніх кінців надає пам'ятці квіткоподібного вигляду. Декоративний ефект підсилюється контурною лінією, що описує тло хреста.

Художні уподобання, характерні для народного мистецтва Карпат, позначилися й у виконанні постаментів надмогильних хрестів Яремчанщини. Ці постаменти, виготовлені у 40-х рр. XX ст., і є специфічними для регіону. Їх вирішення є результатом гуцульського трактування основ надгробків, популярних у народній та міській меморіальній різьбі Галичини, що імітують кам'яну гору. Постамент високий, конусоподібної округлої форми, його поверхня щільно заповнена виступами, виконаними у високому плоскому рельєфі широко вживаних у інших видах народного мистецтва Карпат геометричних форм (кола, трикутника).

Окрім архітектурних форм хреста й постаменту мистецькі взаємозв'язки виразно простежуються в іконографії декору пам'ятників. В оздобленні надмогильних хрестів Карпат XIX ст., використовуючи контурне та плоскорельєфне різьблення, майстри творили різноманітні композиційні схеми, найуживанішою серед яких було розміщення хреста на середохресті в поєднанні з іншими компонентами декору на кінцях рамен вирізного знаку. Такий символ виконувався, як правило, великих розмірів і мав складну форму підніжжя. Ці знаки — своєрідна інтерпретація місцевими різьбярами Голгофського хреста, традиція використання якого в меморіалістиці була популярною в центральній Україні XVIII ст.

Ускладнені хрести, які оздоблені рослинними елементами у вигляді пагінців, виявлені на Бойківщині. Серед цих пам'яток вишуканою формою вирізняється хрест, нанесений на надмогильнику (хресті) з 1865 р. у с. В. Синьовидне Сколівського району. Його зображення, як і інші компоненти декору, виконано контррельєфною лінією. Така пластика оздоблення не порушує монументальності надгробка та виразної з трапеце- та ромбоподібним профілюванням кінців форми хреста. Художньо акцентуючи на досконалії силуетності архітектоніки вирізного хреста, провідна роль в оздобленні надається інформаційній насиченості. Текстом заповнені всі кінці хреста. Зображення хреста, традиційно розміщене на середохресті, композиційно поєднує ці написи. Монотонність і стриманість шрифтового заповнення поверхні, очевидно, призвели до надзвичайно трансформованого зображення хреста, в комбінації елементів якого простежуються давні художні традиції.

Даний широкорамений хрест у підніжжі має два пагінці, а на торцях трьох верхніх кінців — по три маленьких кола. У трактуванні хреста спостерігається його асоціація з рослинними формами, Світовим деревом. Таке декорування хреста має давню традицію. Як відомо, при оздобленні саркофагів часів Київської Русі використано так звані «розквітлі хрести», від яких відходили різні рослинні відростки. Ці хрести символізували перемогу християнства та його процвітання [6]. Згадана традиція знайшла пізніше своє виявлення в народному мистецтві, зокрема в різьбі по дереву та кераміці Карпат. Прикладом художньої інтерпретації фітоморфного сакрального знаку може послугувати різьба надпоріжника хати з с. Орявчик Сколівського району [7]. Аналогія цієї різьби до зображення на надгробку простежується й у сітчастому контурному різьбленні внутрішньої поверхні знаків, що нагадує петрогліфи на «Писаному камені» [8].

У рельєфному вирішенні елементів декору багатьох кам'яних надгробків Карпат увага звернута на пластичну виразність. На Гуцульщині, вона досягається, зокрема, завдяки інтерпретації технік дерев'яної різьби, приміром, тригранно-виїмчастого різьблення. Завдяки цьому розвинулися різні способи виконання розет як елемента художнього тексту хреста. Розети, виконані тригранно-виїмчастим різьбленням, на надгробках Гуцульщини іноді поліхромували, при цьому використовуючи білі, зелені, жовті, коричневі фарби. Так, на пам'ятці 1932 р. з с. Старий Косів розети, забарвлені в білий колір, поєднуються з аналогічно тонованими іншими елементами декору надгробка: зображенням Розп'яття, Богородиці, епітафії.

Декоративне підсилення за допомогою кольору не практикується у зображенні іншої категорії розет, що виконувалися у так званій плоскорельєфній різьбі з вибраним фоном, виразність яких досягається за допомогою техніки різьблення. Спочатку на поверхню наноситься малюнок пелюсток, обведених

*2. Надмогильний кам'яний хрест
в с. Микуличин Івано-Франківської області.
Перша половина XX ст.*

колом, після цього фон між пелюстками в межах кола знімається на певну глибину. При такому (вбраному) фоні форма пелюсток стає рельєфною й розета за допомогою світлотіні набуває особливої чіткості.

Графічна стилістика, характерна для декору кам'яних пам'ятників буковинської частини Карпат, співзвучна гравірованій орнаментиці дерев'яних виробів регіону. Так, на одному з надгробків (1930 р. виконання) у с. Берегомет Сторожинецького району Чернівецької області в такий спосіб зображено на раменах розети, а на середохресті — хрест. На його передньому тлі також лінійно передана контурна рамка та специфічний декоративний елемент, яким оздоблено бічні площини постаменту у вигляді чотирикутника з діагоналями.

Традиція виконання розети на нижньому кінці хреста сформувалася в Карпатах під впливом народної меморіальної скульптури сусіднього Покуття. Заповнюючи всі чотири кінці хреста, для декору більшості пам'яток цього регіону вона була єдиним елементом. Видовжений нижній кінець хреста, характерний для покутського регіону, уможливив вертикальне розташування на ньому декількох символів цього типу. Багато таких надгробків збереглося в селах Городниця та Незвисько Городенківського району Івано-Франківської області.

У Карпатах практика зображення розет на нижньому кінці хреста побутує в селах гуцульсько-покутського пограниччя, зокрема Стопчатів та Мишині (Івано-Франківщина). Однак, на відміну від пам'яток сусідньої території, цей елемент зображався в однині. Тут пріоритетним є принцип збільшення кількості структурних одиниць декору, згідно з яким розети поєднуються з іншими знаками або найчастіше вертикальну композицію створюють різні складові: хрести, символічні знаки, рослинні форми. Така іконографія властива для насиченого декором хреста початку ХХ ст. із с. Стопчатів. На його середохресті зображено великий Голгофський хрест, а три верхні кінці — традиційно прикрашені розетами. На нижньому кінці вирізьблено таку саму розету в поєднанні з восьмикінцевим хрестом.

На інших пам'ятниках такий композиційний прийом застосовують у поєднанні з використанням рослинних елементів. Так, розміщений на високому постаменті хрест, виявлений у с. Середній Березів, декорований однаковими рослинними знаками. Вони зображені по одному на трьох верхніх і по два — на нижньому кінці хреста.

Складною є іконографія одного з хрестів с. Микулечин. На трьох верхніх його кінцях розміщені кола, на середохресті — пишна квітка, а під нею (на нижньому видовженому кінці) — коло і стилізований до геометричних форм вазон. Усі елементи виконані у випуклому й високому рельєфах. Сформована композиційна вертикаль декору хреста підпорядкована загальній витягнутості фор-

ми пам'ятника, чому також сприяє звуженість доверху постаменту прямолінійної конструкції.

Отже, вийшовши з лаконічних, без основи, оздоблених розетами хрестів Покуття, вищезгаданий композиційний прийом еволюціонував у складніші іконографічні структури високих пам'ятників Карпат з різними знаковими та рельєфними відмінностями. Цей іконографічний спосіб став характерним для декорування багатьох прямокінцевих хрестів Карпат.

Пошуки засобів художньої виразності призводили до інших варіантів орнаментування, наприклад, на пам'ятці 1938 р. з с. Микуличин щільному заповненню тла хреста різноманітними дрібними елементами з рослинних та інших форм. Вільна площа між Розп'яттям та розміщеними на кінцях хреста ангелами заповнена мотивами з квітів, стилізованих маленьких вазонів, завитків. Саме Розп'яття оточують дрібні квіткові мотиви. Принцип їх композиційного та пластичного вирішення, передусім на трьох верхніх кінцях хреста, суголосний гуцульській різьбі по дереву. Ці прийоми однакові для всіх елементів: рельєф, симетричність, детальне заповнення вільної площі. У виконанні середохрестя та нижнього кінця хреста дрібні елементи створюють хоч симетричну, однак більш динамічну композицію. Заповнення цих частин хреста однаковими квітами малих розмірів, які не привертають до себе уваги, створює фон для зосередження уваги на об'ємному Розп'ятті.

На пам'ятниках поширені й інші іконографічні варіанти використання рослинних форм. На надгробку у с. Ворохта вінок, що обрамляє Розп'яття, змодельовано стримано [9]. На його валикоподібній формі плетиво імітують лаконічні врізи. Таке відносно спрощене різьблення вінка, що пластично не переобтяжує середхрестя, гармонійно поєднується з виразніше трактованими раменами, де профільовані пелюсткоподібні виступи виконані не тільки традиційно на їх завершеннях, але й біля середхрестя на місці з'єднання чотирьох кінців хреста, специфічно переходячи в

3. Надмогильний кам'яний хрест в с. Ямна
Івано-Франківської обл. Перша половина XX ст.

рельєфний завиткоподібний декор. Навіяні, очевидно, розписами гуцульської кераміки такі форми надають хресту неповторного вигляду.

Формування хресторобного мистецтва Карпат свідчить про різноплановість мистецьких зв'язків. Аналізовані процеси збагачували традицію надмогильних пам'ятників регіону, детермінували виникнення нових форм, вдосконалення вже практикованих, приводили їх у відповідність естетичним, світоглядним уподобанням усталених в культурі українців. Мистецькі зв'язки пов'язували кам'яні надмогильні хрести Карпат з різними видами народної художньої творчості, творили їх розвиток як невід'ємного компонента національного мистецтва.

1. *Цинкаловський О.* Волинські надмогильні хрести // Життя і знання. — 1936. — Ч. 10. — С. 287
2. *Шувалов Р.* Козацьке кладовище // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 181.
3. *Приймич М.* Хрести Закарпаття // Пам'ятки України. — 2001. — Ч. 31–32. — С. 44.
4. *Моздир М.* Українська народна меморіальна скульптура. — Київ, 1996. — С. 30.
5. *Щербаківський Д.* Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці (фрагмент) // Намогильні хрести запорозьких козаків / За ред. І. В. Сапожникова. — Одеса, 1998. — Т. 1. — С. 185.
6. *Жишкович В.* Різьблена орнаментальна пластика Київської Русі кінця X — першої половини XI ст. // Народознавчі зошити. — Львів, 1995. — Зошит 6. — С. 342.
7. *Станкевич М.* Українське художнє дерево XVI–XX ст. — Львів, 2002. — С. 222.
8. *Бандрівський М.* Археологія Косівщини і суміжного з нею краю // Старожитності Косівщини. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 72.
9. *Гоберман Д. И.* Искусство гуцулов. — М., 1980. — Рис. 68.